

HIEDELEMKUTATÁS

Tematika: a hiedelemkutatás és a szaktudományok (régészet, művelődéstörténet, írás-, nyomtatás-, könyvtörténet, szellem- és eszmetörténet, etnomedicina, orvosi antropológia, etnopszichiátria, etnobotanika, etnofarmakológia, etnomikológia, etnozoológia, népi kozmogónia, földrajztudomány, nyelvtudomány, jogi népszokások, szociológia, népi vallásosság); a hiedelemkutatás paradigmái: az ősvallás, a mitológia rekonstruálása; a nyelvi-textuális-műfaji aspektusok vizsgálata (a műfajok rendszere, a hiedelemtörténetek tipológiai elemzése, a hiedelemtörténetek morfológiai elemzése, a hiedelemelemek szimbolikus-expresszív funkciója), a hiedelmek pragmatikai vizsgálata; a romániai magyar hiedelemkutatás.

Tudományközi hiedelemkutatás

A hiedelmek kutatása elsődlegesen a népi és a populáris kultúrát vizsgáló etnológia és az emberi viselkedés tudománya, az antropológia keretében történik. Az etnológián belül a hiedelemkutatás a 19. század második felében, az ősvallás- és a mítoszok kutatás keretében született meg (Ipolyi Arnold 1854; Csengery Antal 1857; Kandra Kabos 1897). Ezek mellett a szaktudományok mellett több tudományterület említhető, amely érintkezik a hiedelmek kutatásával.

A régészeti leletek, valamint a feliratok vizsgálata során a **régészet** gyakran fogalmazhatott meg a mentalitásra, a túlvilágrépre, a tárgyak mágikus funkciójára vonatkozó megállapításokat (Roska M. 1923/1930; László Gy. 1944, 1946; Dienes I. 1978). A **művelődéstörténet** a társadalom mentalitásának, életkörülményeinek, intézményeinek áttekintése során kitér a lélekképzet, betegség- és gyógyításszemlélet, az iskola és az egyház által elvetett eszmék és mentalitások bemutatására (Domanovszky S. szerk. 1939–1942; Kosáry D. 1980). A **művészettörténet** előszeretettel időzött el a törzsi és paraszti társadalmak hiedelemvilágából merített toposzok, kifejezésformák, műfajok (szürrealizmus, torzó, mágikus realizmus, jóslatirodalom stb.) elemzésénél (*A művészet ősi formái* 1972/1982; összefoglalások: Hamvas B.– Szepes E 1982; Voigt V. 1982; Csép A. 1982; Szerdahelyi I. 1982). Az **írás-, a nyomtatás- és a könyvtörténet** az írás mágikus célú felhasználását jelezte (Pogány P. 1978: 211–242; Kristóf I. 1995; Tóth I. Gy. 1996: 113–116; Láng B. – Tóth G. P. szerk. 2009). Egy, a közelmúltban lezajlott konferencia *A könyv mágiája, a mágia könyvei* címmel hirdetett előadásokat (ARIES – Association pour la Recherche et l'Information sur l'Ésotérisme, 1992).

A boszorkányperek feltárása nyomán a **szellem- és az eszmetörténet** hosszasan érdeklődött a boszorkányság intézményrendszere, valamint a középkori mágia elmélete és technikai iránt. Az anyagról, az univerzumról, az univerzális kommunikációról, a dolgok közötti éroszról és a memóriáról sajátos elképzelést valló imaginárius tudomány, a mágia, a 17. században visszaszorult, és átengedte a helyet az analitikus, kvantitatív viláértelmezésnek (I. P. Culianu 1984/1994, továbbá J. Habermas 1988/1993). Edward Evan

Evans-Pritchard afrikai terepmunkája során a boszorkány társadalmi szerepkörét azonosította (E. E. Evans-Pritchard 1937, 1965). Ezen a csapáson haladva Richard Kieckhefer a boszorkányvád működését mutatta be (R. Kieckhefer 1976). Pócs Éva a nyugat- és közép-európai falu boszorkányság bűnbak, a közép-délkelet-európai vallásos boszorkányság igazságszolgáltató, valamint a kelet-európai, ortodox megszállott/megszálló boszorkány típusát különítette el (Pócs É. 2005). A boszorkányvadász és -üldözés az európai, a magyar mentalitástörténet (a protestáns vallásos, a tudományos, a jogi gondolkodás) sarkalatos fordulópontja (Klaniczay G. 1986; Kristóf I. 1998; Pócs É. szerk. 2001b; Tóth G. P. 2008).

Az orvostudomány és etnológia találkozási területe az **etnomedicina** (népgyógyászat, népi orvoslás, népi gyógyászat), amely a népi, hagyományos betegségek képzeteket és gyógyítástechnikákat rendszerez. Érdeklődése kiterjed a testképre (népi anatómia), az emberi szervezet állapotaira és működésére (terhesség, öregség; népi élettan, fiziológia), a betegségek eredetére (népi kóroktan), a betegségek képeire (népi tünettan), valamint a terápiákra, a gyógymódokra és a gyógyítókra. A népi gyógyászat egyik része a népi empirián alapszik (gyógynövények, természetes hatóanyagok, hideg–meleg hatás, sebészi beavatkozás, lásd: Antall J. – Buzinkay G. 1975, 1979), másik része a paraszti mitológiával érintkezik, a mágia különböző formáit alkalmazza (Pócs É. szerk. 2010). Úttörő munkájában Vajkai Aurél az etnomedicina következő területeit azonosította: humán- és állatgyógyászat; testrészek, testi hibák, a beteg ember, a haldoklás; a betegség oka (isten büntetés, rontó lények, mágia, lelki okok), gyógymódok (a betegség elhárítása, ráolvasás, vallásos eljárások, természetfeletti gyógymódok, emberi vagy állati testrészek és váladékok használata, vegyi anyagok használata, hideg–meleg hatás, füstölés, gőzölés, sebészi beavatkozás), betegségek és gyógyításuk, a gyógyító személye (néző, jvas, táltos, bába, román pap, kovács, patikus (Vajkai A. 1943). A népi gyógyítás történeti eszmerendszerei (a 10. századig) a pneumatán, (a 10–17. században) a humorális patológia, (a 18–20. században) a szolidáris patológia, a materiális gyógyászat (Oláh A. 1986). A magyar népi gyógyászat korszakait, kutatástörténetét és eredményeit Hoppál Mihály foglalta össze (Hoppál M. 1990). A magyar, ezen belül a romániai magyar kutatás eredményeinek jegyzéke szintén hozzáférhető (Czégényi D. – Keszeg V. szerk. 2010: 435–454).²⁶

Az orvostudomány és az antropológia közös területe az **orvosi antropológia**, a biokulturális alkalmazkodás tudománya. Területei: test és identitás, testrepresentációk, a táplálkozás történeti antropológiája, betegség- és halálképek, orvoslási rendszerek (népi orvoslás, természetgyógyászat, alternatív medicina, spirituális gyógyítás, szerhasználat, pszichiátriai kezelés), népegészségügy, nemek és reprodukció, gyógyítás és hatalom, a gyógyítónak válás antropológiája. (Összefoglalás és irodalom: Lázár I. – Pikó B. szerk. 2012.)

Az **etnopszichiátria** a 20. század közepétől a pszichiátria és az etnológia közös kutatási területe. Előzményei Sigmund Freud és Róheim Géza életművéhez nyúlnak vissza.

²⁶ A nemzetközi etnológiai irodalomban lásd: E. Ackerknecht 1971.

Megalapozói Louis Mars, Tobi Nathan, Georges Devereux (G. Devereux 1970). A két szaktudomány közös erőfeszítésével itt történik meg a sajátos képességekkel rendelkező specialisták (sámánok, halottlátók, gyógyítók, jósok) szerepkörének, valamint a kivételes élményekben való részesülés (látomás, túlvilági utazás élménye, előérzet, telepátia), a vallásos mozgalmak értelmezése, a viselkedési zavarok és a terapeutikus technikák leírása. Az etnopszichiátria a megváltozott tudatállapot kategóriájában helyezi el a transz, a megszállottság, az eksztázis, az elragadtatás állapotát. A kutatások a transz és a megszállottság szociokulturális hagyományainak fontosságát hangsúlyozzák. A magyar néprajzi irodalom állandó jelleggel gyűjtötte és értelmezte a vallásos látomások, a transzcendens lények általi megszállottság, a halott- és az álomlátás, valamint a jóslás eseteit. (A kérdéskör összefoglalása: Jádi F. – Tüskés G. 1996; Grynaeus T. 1998, 2000; Pócs É. szerk. 1998; Lovász I. 1998; Szacs vay É. 2000.)

Olvasmány

Zempléni András a szenegáli wolof és lebou törzsek keretében figyelte meg a mentális zavarok formáit és a törzsek által alkalmazott terápiákat. A mentális zavar két különböző állapot értelmezésére használatos. Egyik esetben az egyén szervezetében, a másik esetben a környezetével való kommunikációban bekövetkezett változást nevezik meg ezzel a diagnózissal. A zavarokat minden esetben külső erők, boszorkányok, ősök szellemei és a mágia okozhatják. A gyógyítás egyik formája a beteg szocializálása környezetében, a másik az egyénnel a rontástól való megtisztítása. (Zempléni A. 1968, 1985.)

Az **etnobotanika** a növények analitikus leírását, rendszertani elhelyezését a bennszülött társadalom növényismeretével, a növények felhasználásával kapcsolatos gyakorlatával, tájhasználati stratégiáival egészíti ki. Ennek a tudásnak a részét képezi a növények mitikus lényekkel való kapcsolata, a növények mágikus, rontó és gyógyító célokra való alkalmassága. Mint antropológiai tudomány a 19. század második felében jelent meg; az 1980-as években nagy lendülettel bontakozott ki (Peru, Bolívia, Nepal, India, Kína). A magyar néprajztudomány a népi természetismeret körében helyezte el az etnobotanikai ismereteket (Szabó L. 1990). Az utóbbi években az etnobotanikai ismeretek a vegetációtudomány, az ökológia keretébe illeszkedtek (etnogeobotanika, etnoökológia) (Molnár Zs. – Bartha S. – Babai D. 2009; Molnár Zs. 2012).

A Kalotaszeg flóráját, a kalotaszegi társadalom növényismeretét bemutató szerzőpáros a növénytakaró fejlődéstörténete mellett a leírás következő szempontjait érvényesítette: gyűjtögetés, növények a gazdálkodásban, dísznövények, növények a népi gyógyászatban, a növények szemiotikai, esztétikai szerepe, növényekhez kapcsolódó hiedelmek, növénynevek. A növényekkel kapcsolatos hiedelmek a következők: a növény az állatok terméketlenségét váltja ki, ezért használatuk tiltás alá esik; több növény biztosítani tudja az állatok termékenységét és hasznát; több növény szerelmi varázslásra alkalmas; több növény a mindennapok mágiájában használatos, szerencsehozó szereppel; a bodza az ördög fája, több növény pedig a rontó lények távoltartását biztosítja (Péntek J. – Szabó A. 1985).

Olvasmány

Ha az állatot veresgyűrű sommal megütik, vagy a kecske fecskevirágot lát, véreset vizez; a házba bevitt rezgőfűtől poloskák lepik el a házat; a barkától, a tavaszi héricstől és a martilapu virágjától a tojások megzúpulnak, a tyúkok nem tojnak, nem kotolnak vagy megdöglenek; az uborkára dobott herehura here az uborkatermést, a mocsári gólyahír a juhok tejhozamát fokozta; a mogyorós lednek, a rozmaring, a keskenylevelű kenderkefű a lányok férjhezmenését akadályozta meg; a borostyán, a nadragulya, a szikárka, a szulák, a bablevelű varjúháj férj jóslásra, a tejtöltő galaj haláljóslásra alkalmas; a fehér fagyöngy, az ostorméfa szerencsét biztosít, az ámpolnavirág, a bőrlevél, a bodzafa szerencsétlenséget okoz; a mezei iringó, a tövisbokor, a fokhagyma, a zergeboglár, a lómenta rontó lényeket tart távol. (Péntek J. – Szabó A. 1985: 166–170.)

A népi növényismeretben szereplő növényeknek a gyógyszergyártásban való felhasználását, a hagyományos növényi gyógyszereket vizsgálja az **etnofarmakológia**.

Az **etnomikológia** a 20. század közepén született. Megteremtője az amerikai Robert Gordon Wasson.²⁷ A magyar gombaismeretre vonatkozó korai feljegyzések Beythe Istvántól, Lencsés Györgytől, K. Mátyus Istvántól származnak. Néprajzi feljegyzést végzett Gunda Béla, Ujváry Zoltán, László Kálmán, Kicsi Sándor András, Sántha Tibor. Az első, a Kárpát-medence magyar lakosságára kiterjedő alapkutatótást Zsigmond Győző dolgozta ki (Zsigmond Gy. 2009). Tőle származik több személy és család, több település, Székelyföld gombaismeretének feltárása, valamint az egyes gombafajokra vonatkozó tudás rendszerezése (Zsigmond Gy. 2011). A gombahasználatot meghatározó tudás, a gombák ehető vagy mérges voltára vonatkozó meggyőződések egyik része a hiedelem területén helyezhető el. A samanisztikus kultúrákban a gomba hallucinogén szerként használatos, transztechnika részét képezi. Bizonyos gombák a boszorkányság képzetkörébe illeszkednek. (Zsigmond Gy. 2009: 33–41, 84–88, 2011: 37–52.)

Olvasmány

A gombák érdekes elrendezésben, szabályos kört formálva jelenhetnek meg a föld színén. A kör neve *boszorkánykör*, *boszorkánygyűrű*, *boszorkányfolyás*. Az európai hiedelmek szerint ebben a körben boszorkányok, tündérek (angol), törpék (breton, dán) táncolnak és énekelnek. A boszorkánykörbe álló fiatalok egymásba szeretnek. A boszorkánykörben teleholdkor elhangzó kívánság beteljesül (angol). A boszorkánykörből gyűjtött harmat a látást javítja (skót). A boszorkánykörben kincs van (skót). Az 1950–1960-as évek urbánus legendáiban a földön kívüli lények leszállópályája a boszorkánykör. A boszorkánykör a boszorkányok gyűlésezése helyén alakul ki (Algyógy). (Zsigmond Gy. 2009: 84–88.)

A pecsétviaszgomba népi neve *szépasszonykalán*. Szűz Mária kanálként használta (román legenda). A szépasszonyok, tündérek, a forgósél okozta félrement száj esetén a beteg ezzel kanalazta a levest (Mezőség). Pora daganatot gyógyít (Dunántúl). A halhatatlanság növénye (Kína), isteni gyógyfű (Japán). (Zsigmond Gy. 2011: 185–186.)

A fenti tudományterületekhez kapcsolódik az állatismeretet, az állatok értékesítését vizsgáló **etnozoológia**. A mítoszok és a mondák állat alakú szereplőiről több alkalommal készült összefoglaló munka (Tasnádi-Kubacska A. 1939; Farkas H. 1982). Vajkai Aurél „népünk természetismerete” keretében foglalta össze az állatokra vonatkozó tudást.

²⁷ A nemzetközi kutatások és eredmények Robert Gordon és Valentina Pavlovna Wasson (1957, 1968), Roger Heim (1963), Claude Lévi-Strauss (1970/1973), Tatiana I. Elizarenkova és Vladimir N. Toporov (1976), Jan Lelley (1997/1999), valamint Frank M. Dugan (2011) nevéhez fűződnek.

Következtetése, hogy a néprajztudomány hosszasabban időzött el az állatokhoz kapcsolódó hiedelmeknél, mint a reális állatismeretnél (Vajkai A. 1948). Hasonló összefoglaló munkát írt Kós Károly (Kós K. 1968). Erdész Sándor a magyar kígyókultuszról, Kicsi Sándor András a víziborjúról készített monografikus feldolgozást (Erdész S. 1984; Kicsi S. A. 1988). Erdész Sándor és Keszeg Vilmos az állatalakot öltő hiedelemleányeket mutatta be (Erdész S. 1960; Keszeg V. 1995). A seprűnyélen való lovaglás, a boszorkánygyülekezetbe utazás nyugat-európai eredetű; a boszorkány lóvá való változása a korai magyar hitvilágban ismert motívum. A pogánykori hiedelem szerint a kantár nyakba vetésével lehet lóvá változni. A táltos bika vagy láng alakban való küzdelme megtalálható mind az ural-altaji sámánhitben, mind a magyar hiedelmekben. Több keleti nép hiedelme szerint a sámán állatalakban viaskodik. A tudósok állattá tudnak változni (Erdész S. 1960). Több tanulmány összesítette az állatokhoz kapcsolódó jósló (Wlislocki H. 1892; Szendrey Zs. 1937; Fehér J. 1943) és gyógyító eljárásokat (Bakos N. 1982). Ujváry Zoltán a mágikus és rituális funkciójú alakoskodó játékok állatmaszkjait írta le (Ujváry Z. 1964, 1989).

Olvasmány

1. Sós Tibor Miklósvár és környékén a kétéltű- és hullófaunával kapcsolatos ismereteke elemezte. A régióban 27 faj létezik. Ezek közül a helyi társadalom 10 fajt ismer, a vízisiklóhoz, a keresztes viperához, a zöld és a barna varangyhoz kötődnek hiedelmek. A béka a boszorkányhiedelmekkel van kapcsolatban (Sós T. 2008).

2. A 19. század végén Wlislocki Henrikné Kalotaszegen a következő „jósló állatokat” írta össze.

Ha a terhes asszony röpködő denevért szemlél, sebes szájú gyermeke születik. A macskával való találkozás balszerencse jele; ha a beteg ágyát kaparja, halált jelez; ha mosakszik, vendég érkezik; ha megölik, a családra hét évi szerencsétlenség szakad. Ha a kutya megugatja a keresztelői menetet, a csecsemő korán meghal; ha az ajtó előtt vonít, halált vagy tüzesetet jelez; álomban jóbarát érkezését jelzi előre. Farkassal találkozni szerencse, álmodni ellenségek fölötti győzelem. Rókával találkozni balszerencse, álmodni tüzeset vagy vereség elszenvedése. Ha menyét vagy görény tűnik fel a gazdaságban, halált jelez előre, álomban perpatvart, haragot. Az evet álomban tűzkár előjele. Ha egér fészkel be a terhes asszony ágyába, vagy a testén végigszalad, nyomorék gyermeke születik; ha szilveszter éjszakán cincog, a lány hamarosan férjhez megy; álomban kár, veszély jele. Ha nyúl megy át a lakodalmi menet előtt, bajt hoz a fiatal párra; ha a keresztelő menet útját vágja át, szegénységet jelez előre; ha temetési menet előtt megy, közeli rokon halálát mutatja; álomban ijedség előjele. A fehér ló szerencsét hoz, álomban is örömet, boldogságot jelez. Szamárral és disznóval találkozni, bagolyt látni, varjú és csóka káromgatását hallani szerencsétlenség, tehénnel, juhval és kecskével szerencse. A szarka vendéget jósl, azonban a házra szállva boldogtalanságot, temetéskor pedig újabb halottat jelez. A seregély örömet hoz, a fecske álomban jó hírt jelez. Ha a harkály a háztetőn kopog, új családtag születik. Ha tavasszal az első harkály jobb oldalon tűnik fel, egészséget, ha bal felől, akkor betegséget hoz. Jó hírt hoz a galamb is, álomban kedves vendég érkezését jelzi előre. Ha a lakodalmi menet előtt kotló megy át, az ifjú pár bőséges gyermekáldásra számíthat. Ha tyúk megy be a terhes asszony házába, könnyen átesik a szülésen. Ha a gólya a terhes asszony jobb oldalán jelenik meg, fiúgyermeke születik, ha bal felén, akkor lány. Ha beteg ember házára száll, a gyógyulását jelzi előre. Ha nászmenet útjába kerül, boldogságot hoz. Ha álomban jelenik meg, hírt jelent. Ha a keresztelő menet lúddal találkozik, az újszülött életében a pletyka sok gondot okoz. Álomban rossz hírt jelez. Ha a kígyó vagy a gyík jobb oldalon tűnik fel, gondtalan nyarat jelez előre, ha bal felől jelenik meg, irigyek áskálódását. Ugyanezt jelenti a gyíkkal vagy kígyóval való álmodás. Ha valaki a békát szárazon pillantja meg, gondtalan nyárban lesz része. Ha viszont a béka vízben tartózkodik, kárt jelez. Ugyanez a jelentése a béka álomban való feltűnésének. Ha a ház körül tűnik fel, irigyek áskálódását jelzi előre. Ha az ember fehér pillangót pillant meg elsőnek, szerencsében, ha feketét, gondokban lesz része. Ha fehér lepke száll a beteg emberre, hamarosan felépül, ha fekete, hosszasan betegeskedik. Álomban pajtásokkal való vidám együttlétet jelent. (Wlislocki H.-né 1892.)

A csillagismeretet, az égitestekhez kapcsolódó tudás összegző tudományterület a **népi kozmogónia**. A mítosz kutatásnak is markáns része. Témái: a világ és az ember teremtése, az özönvíz, a világvége, a Nap, a Hold, a csillagok hatása az élőlények élet-funkcióira, csillagnévismeret, jóslás. (F. Boll – C. Bezold 1918/1987; Kálmány L. 1893; Toroczkai-Wigand E. 1916; Lükő G. 1985/1993; Brill T. 1994; összefoglalás: Zsigmond Gy. 1999; Voigt V. 1997/2005). Claude Lévi-Strauss az égitesteknek a törzsi gondolkodás jelentésszervezésében betöltött kód szerepét elemezte (C. Lévi-Strauss 1964).

Az ásványok égitestekkel való kapcsolatát a középkori mágia és alkímia dolgozta ki; a gazdag hagyományt a kortárs ezotéria elmélete és gyakorlata, a kabala újította fel. A kőzetek, sziklák, hegyek és a hiedelmek közötti kapcsolat iránti érdeklődés a folklorisztikában őrződött meg. „Erdély földe ritkaságait” összefoglalva Kőváry László a helyek, a kőzetek, a barlangok és a bányák bemutatásával indítja könyvét, annyiszor idézve meg a hozzájuk kapcsolódó helyi hiedelmeket, ahányszor erre alkalma nyílik (Kővári L. 1853). Kezdeményezése sok követőre talált (Herrmann A. 1893; Berze Nagy J. 1925; Dömötör S. 1966; Dám L. 1968; Vőő G. 1992). A gazdag hagyományt Kakas Zoltán gyűjtötte össze, rendszerezte, és multimediális eljárással tette hozzáférhetővé (Kakas Z. 2000). Szendrey Zsigmond a varázslásban használatos ásványokat foglalta össze (Szendrey Zs. 1937b).

Az **etnogeológia** Hála József életművében állt össze rendszerré (ásványok és kőzetek felhasználása az archaikus tűzgyújtási módokban, kőbányászat, kötörés, kövezés, kőfaragás; lásd: Hála J. 1995).

A **földrajztudomány** mindkét ága, a természet- és a társadalomföldrajz, akárcsak a regionális földrajz számon tartja a természeti környezetre, a térszíni formákra, valamint a természethasználatra vonatkozó hiedelmeket. Az erdők (Ferenczi I. 1960; Seres A. 1981), a vizek (Kálmány L. 1895; Téglás G. 1906), a hegyek és a barlangok (Herrmann A. 1893; Téglás G. 1905) saját mitológiával rendelkeznek, amelyek meghatározzák a térben való közlekedés, munkavégzés habitusait. A lokális társadalomban érvényben lévő kognitív térképek tartalmazzák a mitikus lények akcióterét. A hiedelmeket is tartalmazó kognitív térképek megtanulásának egyik alkalma a tavaszi határkerülés.

A **nyelvtudomány** több ága vállalkozott a nyelvben megőrződött hiedelemképzetek azonosítására (Pais D. 1975; O. Nagy G. 1957). A kolozsvári nyelvészeti iskola hosszas erőfeszítéssel gyűjtötte össze a határ- és helyneveket, gyakran azonosítva hiedelmet hordozó toponimeket (Murádin L. 1998, 2010). „A helynevek egy másik csoportjában a régi korok babonás gondolkodása tükröződik” – írta 1968-ban Szabó T. Attila az olyan helynevekről, mint a Bálványkő, Bálványosvár, Boszorkánysziget, Ördögös, Tündérluk (Szabó T. A. 1980: 22–23). A hiedelmekről való beszélés helyzeteinek és módjainak gazdag tárházát nyújtják az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (SZT) megjelent, több évszázad nyelvállapotát bemutató kötetei. A teljességre törekvés igénye nélkül emeljük ki a *boszorkány* származékszavainak gazdag adatolását (*boszorkányasszony*, *boszorkányi*, *boszorkányos*, *boszorkányoz*, *boszorkányság*, *boszorkánysági*), az *ördög* szónak az erdélyi régi magyar nyelvben 1582-től való előfordulásait (ördögadta, ördögfi, ördögharapás,

ördögghitű, ördögi, ördögkép, ördöglelkű, ördöglelkűz, ördöglelkűződés, ördögnemzetség, ördög-paktikálás, ördögrokolya, ördögség, ördögszülötte, ördögteremtette, ördögtojta, ördöngös, ördöngösbeli, ördöngösködik, ördöngösködő, öedöngösség, ördöngöz; lásd: SzT 1975–2009).

A hiedelmek szerepet játszottak a törvénykezésben, ezért a **jogi népszokások** is több hiedelemgyakorlatot tartanak számon. Ezek egyik része a középkori ítélkezés hivatalosan elfogadott formája (Tárkány Szücs E. 1981; Makó Lupescu M. 1999; Tóth G. P. 2001). Másik részük a tettes, a tolvaj kilétét, eltűnt tárgy és személy hollétét tudakoló eljárás (Gunda B. 1989; Keszeg V. 1992, 2001a; Kiss A. 2004), vagy népítéleti eljárás (Peti L. 2003, 2003a, 2005, 2007a; Kinda I. 2005, 2008). A boszorkányperek történetének rekonstruálása, a perek elemzése a hivatalos intézmények és a hiedelemvilágkép konfrontációját, a mágia gyakorlásának kriminalizálódását tette láthatóvá (Tóth G. P. szerk. 2000; Tóth G. P. 2011).

Olvasmány

A magyar törvénykezés kezdetén a szent királyok a vallást igyekeztek megtisztítani minden varázslattól és mágiától. Szent István a következő rendeletet hozta a boszorkányokkal kapcsolatban:

31. FEJEZET. A boszorkányokról

Ha valami boszorkány találkozik, vigyék a bírák törvénye szerint az egyház eleibe és bizzák a papra, hogy bőjtöltesse és oktassa hitben: bőjtölés után pedig menjen haza.

4. §. Ha másod izben taláztatik azon vétekbén, alázza meg magát ismét bőjtöléssel; annakutána a templom kulcsával keresztforma bélyeg süttetvén mellére, homlokára és a válla közzé, menjen haza.

2. §. Ha pedig harmad izben, adják a bírák kezébe.

A jövendőmondást a következőképpen fogta vissza:

32. FEJEZET. A bűbajosokról, ördöngösökről és jövendőmondókról

Hogy Isten teremtménye minden gonosznak ártalmától ment maradjon és senkitől kárvallást ne szenvedjen, hacsak nem Istentől, ki előmenetelét is adja, tanácsi végzésből vetettünk nagy rettentő tilalmat az ördöngösöknek és bűbajosoknak: hogy senki bűbájjal vagy ördöngös tudománnyal egy embert is eszéből kiforgatni vagy elveszteni ne merjen.

4. §. De ha mégis ember vagy asszonyember ennekutána illetén dologra vetemednék, adják annak a kezébe, a kit megrontott, avagy rokonai kezébe, hogy tegyenek törvényt reá az ő akarattjok szerint.

2. §. Ha pedig jövendőmondók taláztatnának, a kik hamuban s más effélékben mesterkednek, igazítsa meg őket a püspök az ostorral.

I. Endre parancsolatja vagy rendelkezési a pogány szokások gyakorlását tiltotta meg:

4. §. A szentségtelen scytha szokásoktól és hamis istenektől forduljanak el és rontsák el a bálványokat.

Szent László király a tüzesvas- és vízpróbát törvényesnek minősítette, végrehajtását a következőképpen szabályozta:

28. FEJEZET. A tüzes vas és forró víz próbájánál való tanuságról

Valahányszor vízzel vagy vassal való ítéllettel leszen, legyen ott három alkalmas tanu, hittel próbált emberek, a kik mind az ártatlannak ártatlanságát, mind pedig a vétkesnek vétékét megbizonyítsák.

1. §. A vastól két pénz, a víztől egy pénz járjon a papnak.

A latrokat és a boszorkányokat a püspöki igazságszolgáltatásnak vetette alá:

34. FEJEZET. A lator asszonyok és boszorkányok meglakoltatásáról.

A lator asszonyok és boszorkányok úgy lakoljanak, a mint a püspök jónak látja.

Kálmán király első törvénykönyvében szintén a tüzesvas és a vízpróba szabályozásával találkozunk:

22. FEJEZET. A tüzes vas és forró víz próbájáról. Micsoda helyeken lehessen?

Megtiltjuk, hogy vassal és vízzel való próbát akármely egyházban is ne tegyenek, hanem csak püspöki székhelyen és nagy prépostságokban, mint Pozsonyban és Nyitrán.

A boszorkányokról és a bűbájosokról a következőképpen rendelkezett:

57. FEJEZET. A boszorkányokról

A boszorkányokról pedig, mivelhogy nincsenek, semmi emlékezet ne legyen.

60. FEJEZET. A bűbájosokról.

*A bűbájosokat a főesperes meg az ispán emberei keressék fel és vigyék törvény eleibe.*²⁸

A **szociológia** a társadalmi kapcsolatok értelmezésére több alkalommal készített elemzést hiedelemcselekvésekről. Marcel Mauss a mágianak a környezet manipulálását, a társadalmi kapcsolatokat és az egyéni döntéseket szabályozó szerepét hangsúlyozta: „A varázsló művészete megoldási módokat ajánl, felngyítja a dolgok hatóerejét, megelőlegezi a hatásokat, és ezáltal teljesen kielégíti azokat a vágyakat és elvárásokat, várankozásokat, amelyeket teljes generációk együttesen tápláltak”. (M. Mauss 1902–1903/2004a: 185.) Ugyanilyen klasszikus értelmezésnek bizonyult a társadalmi sugallatra bekövetkező halálról készült elemzés (M. Mauss 1926/2004b).

A **népi vallásosság** a vallási gyakorlat, a laikus vallásos mentalitás etnológiai-antropológiai szempontú megközelítése. (Összefoglalás: Bárh J. – Bartha E. – Kósa L. – Szigeti J. 1990. Szakirodalmának összefoglalása: Tánczos V. 1995a, 2010.) A hiedelemgyakorlatoknak és -mentalitásnak a népi vallásosság keretében való értelmezését Pócs Éva kezdeményezte (Pócs É. szerk. 2008a).

Az utóbbi évszázadok, majd követhetőbb formában az utóbbi félszáz év során a hiedelmek összekapcsolódtak olyan **ál-, naiv és populáris tudományos rendszerekkel és elméletekkel**, mint az ezotéria, UFO-kutatás, a sci-fi, a világég-, a katasztrófa-, az összeesküvés-elméletek, a meditációs technikák, rajongói habitusok, sztárkultuszok stb.

A hiedelemkutatás többévszázados történetében különböző célok, szándékok, szemléletek és módszerek érvényesültek. A változó kutatási stratégiák a hiedelemrendszer újabb és újabb tulajdonságát és funkcióját tárták fel.

Kánonok a hiedelemkutatásban

Az ősvallás, a mitológia rekonstruálása

A hiedelem kutatását az Európa-szerte elterjedt, a különböző nemzetek etnogenezisével kapcsolatos érdeklődés indította el. Ennek a 17. századtól kibontakozó, részben történeti, részben vallásos indíttatású folyamatnak a keretében fogalmazódott meg az ősvallás és a mitológia rekonstruálásának szándéka. A kutatások kezdeményezői különböző foglalkozású és érdeklődésű személyek voltak: papok, történészek, jogtudósok és nyelvészek. A kutatásba különböző forrásokat vontak be. A honfoglaló magyarok vallásosságának

²⁸ A törvények forrása: *Corpus Juris Hungarici /Magyar Törvénytár (1000–1526)*. 1896/2001 <http://mek.oszk.hu/01300/01396/html> (2013. 02. 14.)

bizonyítékait többen keresték a történeti feljegyzésekben, a gesztákban és krónikákban (Otrokocsi Fóris Ferenc, Cornides Dániel, Ipolyi Arnold). Mások egyháztörténeti forrásokban nyomoztak a „pogány” vallásosságot tiltó rendelkezések után (Otrokocsi Fóris Ferenc). A régészek által feltárt tárgyi leletek több alkalommal vetettek fényt a vallásos meggyőződésekre, a túlvilághitre, a mágikus meggyőződésekre (Ipolyi Arnold). László Gyula és Dienes István a sírokból feltárt régészeti leletekből (lófej, élelem, fegyver, a csontváz nyugat–kelet irányú elhelyezése) következtetett a honfoglaló magyarok túlvilághítére (László Gy. 1944, 1946; Dienes I. 1978). A téves etimologizálástól eltekintve a nyelvi hagyományok (szókészlet, frazémák) megszólaltatása jelentős eredményeket mutatott fel (Ipolyi Arnold, Kandra Kabos). E kutatások késői nagy teljesítményei Pais Dezsőnek a szókészlet elemeit elemző, megszünt hiedelemképzeteket (*hajgatás, hejgetés, áld, átkoz*) rekonstruáló tanulmányai (Pais D. 1975). Szintén célravezetőnek bizonyult a szájhagyományban megőrződött hagyományos szövegek elemzése (népmesék, fabulatok, népdalok, proverbiumok). Solymossy Sándor a magyar népmesék szereplőivé vált (sárkány, vasorrú bába) hiedelemképzeteket azonosította (Solymossy S. 1922, 1927, 1931), Berze Nagy János az égigérő fa mesei motívum mítikus összefüggéseit tárta fel (Berze Nagy J. 1958). A kutatási paradigmát Diószegi Vilmos magyar és szibériai terepen, leningrádi és szibériai archívumokban végzett kutatásai zárták le az 1950–1960-as években. Megállapításai a samanizmus továbbélő motívumaira (kettős lélekképzet, a táltos elragadása, révülése, fölös csontja, viaskodása) vonatkoznak. Összefoglaló munkája *A pogány magyarok hitvilága* (Diószegi V. 1978). A rítusok vizsgálata is jelentős eredményeket mutatott fel. A mágikus funkciójú hiedelemcselekvések rendszerezése Ipolyi Arnold és Róheim Géza mellett több kutató érdeklődési körében állt. Sebestyén Gyula a 20. század fordulóján rendszerezte a regölés formáit és funkcióit, a regösénekek típusait (Sebestyén Gy. 1902, 1902a), Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos az átmeneti rítusok és kalendáris ünnepek (temetés, napforduló) hiedelemcselekvéseit (Szendrey Á. 1928, 1941, 1959; Szendrey Zs. 1937, 1937a, 1941, 1941a, 1941b; Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1940). Gunda Béla és Ujváry Zoltán az agrárrítusok, a földművelés és állattenyésztés mágikus eljárásait (Gunda B. 1989, Ujváry Z. 1969), Ujváry Zoltán a maszkos alakoskodások formáit és funkcióit kutatta (Ujváry Z. 1983–1988). Magyar hiedelmek Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepéről utóbb is születtek tudományos eredmények (Dömötör T. 1964; Pócs É. 2002).

A kutatásokat két hipotézis kísérte végig: a hiedelmek az ősi monoteizmus és animizmus bizonyítékai. A kutatás által elért eredmények jelentősen felduzzadtak. A kutatás a samanizmusban azonosította a honfoglaló magyarok vallását, majd sor került a samanizmus típusainak, regionális változatainak, survival elemeinek leírására (Diószegi V. 1958/1998; Voigt V. 1996/2000; Hoppál M. 1996/1998a). A samanizmus és a táltoshit azonosításának hiányosságait és buktatóit Pócs Éva foglalta össze (kozmozgónia, Isten-, szellem- és démonvilág, lélekképzet, kommunikáció a szellemvilággal) (Pócs É. 1993, 2009). Tóth G. Péter a „gonosz megalkotásának” eszme- és társadalomtörténeti folyamatát követte végig (Tóth G. P. 2002). Az ősvallás kutatása során tudatosodott a magyar nyelv finnugor eredete. Szintén ebben a kutatási paradigmában állandósult a 20.

században a magyar hiedelemrendszer keleti és nyugati elemeinek azonosítására irányuló törekvés.

Az ősvallás és a mitológia rekonstruálására tett kísérlet különböző kutatási módszerekkel találkozott össze, és különböző kutatási vonulatokban élt tovább. Egyik oldalon állandósult a hiedelmek rendszerszerűségének hangsúlyozása. A hiedelmek rendszerben való láttatása több keretben történt meg. A „népi mitológia” a hiedelemlények kataszterévé vált, a hiedelemmonográfiák áttekintették a hiedelemlények hiedelemkörét (Bihari A. összeáll. 1980), a hiedelemlények éves kalendárium szerinti akcióit. A diffuzionista irányzat hatására a hiedelemkutatásban is állandósult a hiedelmek kulturális régiók szerinti szerveződésének vizsgálata. (Például: Pócs É. 1964; Barna G. 1979; Fejős Z. 1985; Csőgör E. 1998.)

Az európai etnológiai kutatások egyik módszere a kartográfiai módszer, amely egy egységes kérdőív alapján különböző reprezentatív gyűjtőpontokon feltárt adatokat térképre vetíti. A térképek segítségével a kultúra térbeli elterjedésére következtet. A magyar kartográfiai kutatások három hullámban bontakoztak ki, az 1940-es, az 1950-es és az 1960-as években. 1958–1959-ben jelent meg a munkát összehangoló kérdőív és a gyűjtési útmutató. A terepmunka 1959–1969 között bontakozott ki 420 településen. A kérdések összesen 200 témára irányították a figyelmet, ebből 24 a hiedelemrendszer része. A térképek 1987–1992 között kilenc kötetben láttak napvilágot. Az ezernél több, megszerkesztett térképből kiadásra előkészített válogatásban 66 térkép hiedelemelemek térbeli megoszlását szemlélteti (568–573. Kivirágoztatott ág, tűzgyújtás; 574–575. Tilalmas napok; 576–584. Halál, temetés; 599–604. Mágia; 605–612. Rontás és gyógyítás; 613–616. Táltoshit; 617–621. Boszorkány, lidérc; 622–6524. Házikigyó; 625–628. Luca-nap; 629–634. Kozmogónia; lásd: Barabás J. et al. szerk. 1992; a témáról: Gunda B. 1939; Barabás J. 1957; Borsos B. 2003).

A hiedelmek kutatásában napjainkig napirenden maradt a nemzeti specifikumok azonosításának szándéka. A 20. század első évtizedeiben Solymossy Sándor a népmesékben megőrződött motívumokat keleti eredetre vezette vissza (Solymossy S. 1922, 1927, 1931, 1991). Az etnogenezisre és az ősvallásra irányuló kutatásokat Róheim Géza általános etnológiai paradigmába irányította át. 1925-ben megjelent, a mitológiai paradigmát lezáró könyvében a következő megállapításra jutott: „A magyar néphit és népszokás igazi tömegét, túlnyomó nagy részét csak egy jelzővel illelhetjük: európai [...] Egyáltalában nem túlzás, ha röviden azt mondjuk: a magyar néphit szláv néphit”. (Róheim G. 1925: 334–335.) Ennek ellenére életművében visszatér a magyar hiedelmek finnugor kontextusba való ágyazásának szándéka. A sámán szerepkörének továbbélését elemző könyvében Diószegi Vilmos a következőképpen teszi fel a kérdést: „vajon a táltos-, garabonciás-, tudósjelölthöz fűződő hiedelemcsoport kizárólag a magyarság tulajdona-e” (Diószegi V. 1958/1998: 28). Majd a következő megállapítást teszi: „Hiedelemcsoportunk történeti vizsgálása tehát rokonnépeink hitvilágához, vagyis a sámánhithoz vezet el bennünket”. (i. m. 34.) A magyar sámánjelölt „etnikus sajátosságai” a következők: „1. A hivatás felsőbb rendelés (azaz már »ügy születik«); 2. A jelölt gyermekkorában a többi gyerektől eltérő

módon viselkedik; 3. A jelöltnek természetfeletti lények jelennek meg”. (i. m. 37.) A boszorkányról írott összefoglaló munkájában Szendrey Ákos a „magyar boszorkány” specifikumait gyűjtötte össze (Szendrey Á. 1948/1986: 63). Ezzel párhuzamosan tisztázódott több hiedelemelem etnikus eredete (Diószegi V. 1968; Barna G. 1981; Keszeg V. 1996). Pócs Éva a magyar hiedelemrendszer mediátori szerepeinek, rontásformáinak közép-európai és balkáni párhuzamait vizsgálta (Pócs É. 1989, 2001).

A *Magyarság néprajza* című első nagy szintézis 1933–1937, majd 1941–1943 között látott napvilágot. Benne *Hitvilág* címmel Solymossy Sándor írt két fejezetet. (Solymossy S. 1937: 342–450/1943: 286–382.) Az első címe: *Babonás hiedelmek és eljárások*. Ő állapítja meg, hogy a *babona* szót nem a nép használja, hanem az értelmiségi: „Mit értünk babonán? Miféle hiedelmek és eljárások tartoznak ide? Könnyű olyanféle kijelentéssel napirendre térni fölötte, hogy babona az, ami a józan ésszel ellenkezik. Sok minden ellenkezik a józan észszel, ami nem babona. De még esetünkben is kinek a józan eszét vegyük zsinórmértékül? A tudományokban jártas szakemberét-e, az átlagos nagyközönségét-e, vagy a népi gondolkodás színvonalán állót?” (Solymossy S. 1937: 342/1943: 286.) *Népbabonáink ősrétégéből* a pars pro toto elvét alkalmazó mágikus eljárásokat tekinti át (ember és környezete egysége, a családtagok egysége, az egészség és a testrészek összefüggése). *Ősvallási babonákként* tér ki a kimondott szó varázserejére (ráolvasás), a meztelenség babonájára, a ruhák babonáira, a jövődőlésre és a rontásra. A másik, *A magyar ősi hitvilág* című fejezetben tisztázza, hogy a mitológia az antik népek istenhitét jelentette, ezért a hiedelmek megnevezésére nem adekvát a terminus. Ezért a szerényebb *hitvilág* kifejezés használatát javasolja. Míg a vallás hierarchiát épít fel, szembehelyezkedik az előző hitbeli hagyományokkal, a hitvilág nem. A törvények és rendeletek következtében a hitvilág elemei visszaszorultak, többnyire az egyéni életvezetésben konzerválódtak. Az ősi hitvilág elemeiként nevezi meg az álomlátást, a lélekhitet, a halálfélelmet, a kísértetjárást, az animizmust és a totemet. Az ural-altaji hitvilág maradványaiként pedig a házi bálványt, a sámánt és annak kellékeit, a világfát és a világ-szerkezetet. A hitvilág alakjai a táltos, a sárkány, a garabonciás, a boszorkány.

Dömötör Tekla írta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke által kiadott egyetemi jegyzet *Hitvilág* című fejezetét (*Az európai néphitfogalom kialakulása, A magyar néphitkutatás története, A magyar néphit történeti rétegei. Magyarországi boszorkányperek, A néphit megjelenési formái a késő feudalizmusban s a kapitalizmusban, Mágikus cselekmények, Varázsigék, Természetfeletti lények és erők, A hely és idő szerepe, Világkép, természetismeret, Néphit és mese*) (Dömötör T. 1979/1989a). A szerző 1981-ben *A magyar nép hiedelemvilága* címmel adta ki a hiedelemrendszerről készített szintézisét. Kitér a néphit és a vallás ellentmondásos viszonyára, a néphit funkcióira (gyakorlat, norma, esztétikum). A néphit kutatásának lehetséges forrásai a kereszténység előtti kultúra emlékei, a 17. századtól a babona elleni harc, a boszorkányperek anyaga. A kötet fejezetei a mitikus lények, a mágia és jóslás, a kozmogónia, az időjárás mágiájának, a népi vallás, az élők és holtak viszonyának bemutatása (Dömötör T. 1981).

A hiedelemkutatás új szintézise a *Magyar néprajz VII.* kötetében található. A *magyar néphitkutatás története és főbb fejezetei* címmel Dömötör Tekla foglalja össze a

forráscsoportokat: a pogány magyarok hitvilága, a kereszténységre áttért magyarok néphite, a reformáció és az ellenreformáció kora, a boszorkányperek, a felvilágosodás kora (Dömötör T. 1990). Ezután Pócs Éva jegyez két nagy fejezetet (Pócs É. 1990). A *Világkép* fejezet a Földre, az égre, a világ tagoltságára, az égitestekre, a természetre vonatkozó népi tudást foglalja össze. A mitikus lények három csoportját határolja el: a természetfeletti lényeket (kísértet, természeti szellemek, tündér, szépasszony, házi- és segítőszellemek, helyek szellemei, démonikus lények között nyomók, ördögszerető, betegségdémonok, fiktív lények között természetmagyarázó lények, büntető lények), az átmeneti lényeket (emberfarkas) és a természetfeletti képességű embereket. Az emberi világ hiedelmei között a tér és idő, az ember, az élet és a halál hiedelmeit foglalja össze. A szintézis második fejezete a *Mágia*. A mágia eszközei a cselekvések, a tárgyak, a szavak; formái a tilalmak, a gazdálkodás mágiája, a háztartás mágiája, az egyéni boldogulás mágiája, a rontás, a jóslás. (i. m. 527–692.) A népi gyógyításról Hoppál Mihály, a természetismeretről Szabó László írt ugyanitt összefoglaló fejezetet (Hoppál M. 1990; Szabó L. 1990).

Az ELTE Folklore Tanszéke korábbi előzmények (1966, 1978, 1979) után 1998-ban jelentette meg *A magyar folklór* című egyetemi jegyzetet (Voigt V. szerk. 1998). A szerzők áttekintik a folklorisztikai kutatás történetét, gazdag irodalomjegyzék kíséretében (Katona I. 1998; Voigt V. – Ortutay Gy. – Katona I. 1998; Voigt V. 1998). Ebben a tudományos munkában a néphit és a népi vallásosság bemutatása közös fejezetben történik meg. A fejezetet Bartha Elek jegyzi, a következő témakörökkel: kutatástörténeti áttekintés, az ősi magyar hitvilág, néphit a középkorban és a kora újkorban, magyar néphit – európai néphit, a néphit térben és időben, a paraszti világkép, természetfeletti lények, mágia, népi természetismeret, népi gyógyászat, népi vallásosság (Bartha E. 1998).

A magyar népi kultúra című tankönyv hiedelemről szóló fejezete a tér- és az időszemléltre, a hiedelemlények hiedelmeire, a mágiára és a jóslásokra tér ki (Keszeg V. 2008a).

A nyelvi-textuális-műfaji aspektusok vizsgálata

A hiedelmek kutatásának másik paradigmája a nyelvi-textuális-műfaji aspektusokat vizsgálta.

A műfajok rendszere. A magyar etnológiai irodalom európai ösztönzésre a 20. század során a *monda* terminussal jelölte meg a hiedelemtörténeteket. A terminus meghonosodása Kálmány Lajosnak, Honti Jánosnak (1962), Balassa Ivánnak (1963) tulajdonítható. A monda legalább egy epizódból álló epikus szövegműfaj, amely a szüzsé megformálásában és nyelvi megjelenítésében esztétikai szempontokat érvényesít. Az epikus műfajok rendszerében a hiedelemmonda közel áll az eredetmondához és a történeti mondához, valamint a mítoszhoz, a legendához, a népmeséhez, az igaztörténethez.²⁹ Változatai

²⁹ A mese és a monda közötti különbségek leírása Török Károlytól származik, a hiedelemmonda mondán

a személyes élménytörténet, az igaztörténet, továbbá a helyi monda és a vándormonda, a hiedelemmonda és az álhiedelemmonda. Műfaji karaktereinek összefoglalására újra és újra sor került. A *Magyar Néprajzi Lexikon hiedelemmonda* szócikkét Dömötör Tekla (Dömötör T. 1979a), a *Világirodalmi Lexikon*ét pedig Nagy Ilona írta (Nagy I. 1988). Az ELTE Folklore Tanszékének munkatársai által szerkesztett *A magyar folklór* című, mindkét egyetemi jegyzet *Hiedelemmondák* fejezetének szerzője Dömötör Tekla (Dömötör T. 1979/1989, 1998). A *Magyar néprajz* monumentális vállalkozás *Népköltészet* című kötetében Nagy Ilona írt összefoglaló fejezetet a hiedelemmondáról, ahol a műfaj meghatározása mellett kitér a népmesével való rokonságra, a tartalmi, a formai és szerkezeti jegyekre, a hagyományozás módjaira, a mondakutatás történetére (Nagy I. 1988b). A műfaj leírása és szemléltetése megtörtént a Balassa Iván és Ortutay Gyula által készített *Magyar néprajz* című népszerűsítő, összefoglaló munkában is (Balassa I. – Ortutay Gy. 1979: 556–560).

A hiedelemmondák gyűjtését Ipolyi Arnold kezdeményezte. Az első gyűjteményt Balassa Iván tette közzé 1963-ban (Balassa I. 1963). A hiedelemmonda gyűjtői és kutatói Albert Ernő, Bakos József, Banó István, Bihari Anna, Bosnyák Sándor, Dégh Linda, Dobos Ilona, Dömötör Tekla, Ferenczi Imre, Hoppál Mihály, Horváth István, Jung Károly, Kakas Zoltán, Kovács Ágnes, Körner Tamás, Luby Margit, Magyar Zoltán, Pócs Éva, Salamon Anikó, Seres András, Voigt Vilmos, Zakariás Erzsébet. A terepen a 20–21. század fordulóján feltárt hiedelemadatok és -szövegek közlésével párhuzamosan kezdődött el az archívumokban elhelyezett kéziratok gyűjtése, valamint a korábban közölt hiedelem-szövegeknek a forráskritika szabályait érvényesítő összegyűjtése, adatolása és újraközlése tematikus, tipológiai és regionális gyűjteményekben. Diószegi Vilmos „a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből” közölt válogatást (Diószegi V. szerk. 1971/1978). Láng Benedek és Tóth G. Péter a „kincskereső kézikönyveket” gyűjtötte össze és közölte (Láng B. – Tóth G. P. szerk. 2009). Verebélyi Kincső a Folklore Fellows Magyar Osztályának gyűjtéséből tett közzé néphit szövegeket (Verebélyi K. szerk. 1998). Pócs Éva készítette el és közölte a 20–21. századi „álmok és látomások”, a mitikus lényekkel, démonokkal, szellemekkel, tudós emberekkel kapcsolatos narratívumok gazdag gyűjteményét (Keszeg V. – Peti L. – Pócs É. szerk. 2009; Pócs Éva szerk. 2012). A kolozsvári etnológiai iskola a hiedelemhasználatot társadalmi és szövegkontextusban láttató forrástípusokat jelentetett meg (András E. E. – Ambrus J. 2008; Berekméri I. A. – Vajda A. 2008; Bálint D. – Kovács P. – Balácsi D. – Ozsváth I. 2009; Czégényi D. – Keszeg V. szerk. 2010; Kiss D. – Bajkó Á. 2010; Keszeg V. 2012; Nagy J. – Ozsváth I. 2012; Keszeg V. szerk. 2012).

Hiedelemtartalmat vagy -funkciót hordoz több más szövegműfaj is (regösének, ráolvasás, archaikus ima, szent levél, szerencse láncelevele, átok, káromkodás, proverbium, népmese).

belső helyének kijelölése pedig Kálmány Lajostól (lásd: Balassa I. 1963: 14, vö: Nagy I. 1988b: 146).

A hiedelemtörténetek tipológiai elemzése. 1963-ban Budapesten került sor az International Society for Folk-Narrative Research munkaértekezletére (Dömötör T. 1964). Itt vetődött fel az a kérdés, hogy készíthető-e olyan katalógus, amely a világ minden népének mondaanyagát felölelheti. Ha igen, milyen szövegek kerüljenek be? Egyik álláspont szerint a nemzetközileg elterjedt, nagy területen ismert, valamint fabulat jellegű szövegeket érdemes katalogizálni. Mások szerint az egy motívumból álló, egységes, formailag zárt, hiedelemtartalmat közlő, legalább két területen rögzített szövegeket is érdemes archíválni. További álláspont: nemcsak a kiérlelt szövegeket, hanem a töredékeket, a helyi változatokat is be kell vonni a vizsgálatba. Az értekezletnek jelentős magyar visszhangja volt (Voigt V. 1965; Dobos I. 1970).

A hiedelemmondák katalógusát Körner Tamás készítte megírni. Első közleménye (Körner T. 1967) után a halállal kapcsolatos hiedelemmondák rendszerezésével a munkamódszer mintáját mutatta be (Körner T. 1970). Itt jelentek meg a típus leírására szolgáló kritériumok. Ezek a következők: 1. A típus hivatkozási száma. 2. A típus megnevezése. 3. A megjelent katalógusokra való hivatkozás. 4. A típus rövid szűzsévéázlata. 5. A változatok felsorolása. 6. Egy mintaszöveg teljes terjedelemben való közlése.

A teljes magyar hiedelemmonda katalógust Bihari Anna készítette el 1980-ban. A magyar hiedelemmondák tematikus csoportjai a következők: 1. sors, végzet, előjelek, 2. kísértet, 3. szellemek vonulása, 4. túlvilágjárás, 5. természeti démonok, 6. váltott gyermek, 7. elvarázsolt lények, átváltozás, 8. ördög, 9. betegségdémonok, 10. természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek, 11. mitikus állatok és növények, 12. kincs, 13. természetfeletti lények, 14. mágikus tárgyak, 15. tabu (Bihari A. összeáll. 1980). Az európai hiedelemrendszerben a magyar hiedelemmondák sajátossága a természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberekről (boszorkány, tudós pástor, tudós kocsis, gyógyító ember, néző, halottlátó, tudós bába, táltos, garabonciás diák, továbbá a kevésbé ismert patkányos ember, tudós molnár, tudós vadász, tudós méhészt, tudós kertész, tudós pap, tudós koldus, ördöngös báró) szóló történetcsoportok nagy száma, valamint az Európában népszerű, a természeti démonokhoz és az emberi létesítmények szellemlényeihez kötődő történetek alacsony száma, illetve hiánya (Körner T. 1967).

Olvasmány

1. Mi a motívum? A motívumot a szakirodalom a következőképpen határozza meg: „[lat. 'mozgat' szóból]: a folklóralakítások legkisebb tartalmi egysége, amely a hagyományozás során felismerhetően azonos marad” (Voigt V. 1980: 648). A motívum jelentése implicit jellegű, a motívum előfordulási kontextusainak összességéből következtethető ki. Hiedelemmotívum-e a *karácsony este*? Ha igen, mi a jelentése? Fejős Zoltán az 1970-es évek második felében egy Nógrád megyei településen, Karancskesziben végzett hiedelemkutatást. Az adattárban a keresett fogalom a következő kontextusokban fordul elő: fokhagymát kell fogyasztani (rontás ellen, egy gerezedet; 363–365. számú adat), karácsony este az istállóra keresztet kell rajzolni fokhagymával, rontás ellen (361.), trágyadombra kell kuporodni, férjtudakolás végett (552.), meg kell verni az eszterhéjat férjtudakolás végett, ha búzaszem esik ki, gazdag kérő jelentkezik, ha rozs, szegény (553.), a lány egy vesszővel kimegy, ha férfit lát, férjhez fog menni a következő évben (554.), éjfél miséről hazamenet szenteltvizet kell venni a szájba, szenteltvízzel kell arcot mosni, s akkor a lány megálmodja a jövődöbelijét (555.), a gazdasszony nem kel fel a karácsonyi asztaltól, hogy a tyúk a kacsa, a lúd üljön a tojáson (293.), karácsony börtjén minden természetből (kukorica, zab, árpa, búza) vesznek, az asztal alá teszik, abból adnak a kisállatoknak, hogy egészségesek legyenek

(290.), a gyümölcsfákat megverik, hogy teremjenek (217.), nagypénteken vagy karácsony böjtjén a lovat három határ találkozásához viszik, hogy veszélytől, lopástól védve legyen (268.), december 24-én cipőt sütnek, ezt koldusnak adják (370.), december 24-én nem házról házra jártak, csupán a tehéntartó gazdához mentek köszönteni, aki az udvaron fogadta a látogatókat, köszöntés kíséretében egy vesszőt adott neki, amivel tavasszal az állatokat kihajtsa, ez a „csordavessző” (252.), lucaszékéről azonosították a boszorkányokat (806–816.), nem szabad sok vizet inni, mert akkor nyáron sokat szomjazik (96.) (Fejős Z. 1985).

Tehát karácsony este a megnyílt idő: mitikus lényekkel lehet kommunikálni, halottakkal, rontást, betegséget lehet elhárítani, bőséget, termékenységet befolyásolni, a lány jövőjét megtudakolni.

2. Hogyan használjuk a hiedelemmonda katalógust?

Az alábbi történetet az 1905-ben született I. J. mondta el, 1985. július 6-án Mezőbodonban. Késő délután kezdtünk el beszélgetni, s az éjszaka leszállt már, amikor véget vetett emlékei felidézésének. Történeteit családtagjai is élénk érdeklődéssel követték.

Nagyapám szegény ő is csészákocsis vót. Az öreg elmesélte, hogy az egyik kocsis társó a grófot vitte négy lóval. Ott csak ördögi dógokkal tudtak menni, mert négy lovat vezetni, oda ember nem mehetett csak ördögi dolgokkal. S elértek egy kocsmához. Mind itt vót valahol, Záhon. S amikor odaért a kocsmához, egyszerre csak megállt mind a négy ló, mintha megkötették volna. S akkor az öreg leszállt s a gróf a puszkájával mellette vót s azt mondja: – Mért állt meg, Józsi? Azt mondja: – Hallgassan csak, méltóságos uram. Na. Leszállt s megkerülte a lovakat hatszor, hétszer, s amikor hetedszer megjárta, akkor bekiáltott a kocsmábo: – Aki megkötette a lovakat, legyen szíves, jöjjen ki, me ha nem, a bal fülit meglövöm. Háj, nem is törődött vele. Azt mondja a grófnak: – Adj ide a puskát. Élesre van, meg van tötve? – Meg. S meglötte a lónak a fülit. A gróf: – Te, te, te, Józsi, te Józsi, te, nehogy meglódd a lovat, te! – Ne féljen, méltóságos uram. Meglötte, s ecce csak látta, hogy kijön a kocsmábo, folyt a vér annak a pacáknak a füléből, aki megkötette. Kiáltotta: – Menj, menj, menj! Hát egy veder pálinkát adott, fogadást csinált, hogy megállította eztet. Na, de ez eszesebb vót, ez jól tudta. [Nevet.] Igen.

A fenti történetben a következő motívumok találhatók meg: **tudós (kocsis)**, **ördög segítő**, **a lovak megkötése**, **hétszer**, **megkerülni**, **a lovak fülének meglövése**, **a bal fül meglövése**, **a meglőtt személy elengedi a lovakat**. A szövegben előfordulnak olyan **szituatív elemek**, amelyek az eseményeket lokalizálják, térben, időben és társadalomban helyezik el. Ezek a következők: *nagyapám*, *nagyapám kocsis társó*, *a grófot vitte*, *Mezőzáh*, *kocsmá közelében*, *a gróf fegyvere*, *az ellenfél* (egy másik tudós) *fogadásból kötötte meg a lovakat*. A szituatív elemeket a hiedelmek lokális társadalomban betöltött funkciójának értelmezésekor használjuk. És vannak **textuális elemek**, amelyek a motívumokat és a szituatív elemeket szövegbe ágyazzák (névelő, névutó, kötőszó, toldalékok). Ezeket pedig a narratívumok esztétikai kvalitásainak vizsgálatakor vonjuk be az elemzésbe.³⁰

Ha felütjük a hiedelemmonda katalógust, a következő kategóriákra bukkanunk.

L. Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek. A magyar hiedelemrendszerben a következő tudós személyek találhatók meg: boszorkány, tudós pásztor – tudós gulyás, tudós kocsis, gyógyító ember, néző, halottlátó, tudós bába, táltos, garabonciás diák, egyéb tudományos ember (patkányos ember, tudós molnár, tudós vadász, tudós méhészt, tudós kertész, tudós pap, tudós koldus, ördögös báró).

A mezőbodonai narratívum helyét keresve az *L3. Tudós kocsis* alfejezetnél kell megállnunk. A tudós kocsisról szóló narratívumok három csoportba sorolódnak: *I. Tudós kocsis tudományszerzése*, *II. A tudós kocsis tette*, *III. Tudományosok/tudós kocsisok vetélkedése*. Nekünk tehát a *III. csoport* történeteit kell felvilágosítani. S itt azonnal a következő szűzsére bukkanunk: *1. Másik tudós kocsis / gulyás stb. nem engedti továbbmenni a kocsit. A tudós kocsis a kocsirúdba szegyet ver / borosüveget ver hozzá / pitykét köt a suhogóra és suhint vele, a másik tudományos ember megsebesül / kifolyik a szeme*. A mezőbodonai I. J. nagyapjának kocsis társó tehát ugyanúgy járt el, mint a magyar nyelvterület sok más tudós kocsisá. Felismerte, hogy lovai rontás, megkötés áldozatai. Azt is tudta, a lovak hogyan oldhatók fel a rontás alól, az ismeretlen vetélytárs hogyan kényszeríthető arra, hogy szabadon engedje a megkötött lovakat. I. J. történetének főszereplője egy olyan módszert alkalmaz, amelyet a katalógus nem nevez meg.

Itt már elértük célunkat: megtudhatjuk, hogy az általunk gyűjtött hiedelemtörténetnek hol, mikor bukkantak fel párhuzamai. A katalógus 13 forrást nevez meg, közöttük vannak nyomtatásban közölt és kéziratoss források. (Bihari A. összeáll. 1980: 87–90.)

³⁰ A hiedelemszöveg nyelvi elemeinek rendszerezése: Hoppál M. 1970/2006.

A hiedelemtörténetek morfológiai elemzése. A tipológiai kutatások a hiedelemtörténetet kész, lezárt, előadáskor csupán emlékezetből felidézett produktumként közelítették meg. Ezeket követően lépett színre a hiedelemtörténeteket a történetnyelvtanok alapján létrehozó folyamat vizsgálata. Vlagyimir J. Propp meseelemzése nyomán Bohuslav Beneš a Fehér-Kárpátok vidékén gyűjtött hiedelemmondák morfológiai elemzésére tett kísérletet. Megállapította, hogy a hiedelemmondák elemzése számára adaptálni lehet a Propp által elkülönített funkciókat. A hiedelemmondák cselekménye a D (démoni lény, hiedelemlény) és R (reális lény, ember) funkciója közti viszony. A szüzsék négy típusa: 1. R önállóan cselekszik, 2. D győzelme R fölött, 3. R győzelme D fölött, 4. semleges kimenetelű küzdelem (R értékeinek elvesztése árán nyer). A kutatás több következtetést állapított meg. 1. A hiedelemtörténetekben előforduló funkciók száma, akárcsak a mesék esetében, korlátozott. 2. A funkciók sorrendje – a meséktől eltérően – nem szigorúan kötött. 3. A hiedelemmondákban 4 szerepkör különül el: a démoni lény, a reális lény, a démoni segítő és a reális segítő szerepköre. 4. A hiedelemtörténet morfológiai meghatározása: valóságos lénynek démoni lényekre – és fordítva – gyakorolt bárminemű kölcsönös vagy egyoldalú hatása. 5. A hiedelemmondák morfológiai típusai: D/R (a hiedelemlény győzelme az ember felett), R/D (az ember győzelme a hiedelemlény fölött), DR (a küzdelem kimenetele eldöntetlen: mindkét fél vesztes vagy győztes). 6. A Bohuslav Beneš által elemzett hiedelemmondák 40%-a a következő képletet követi: R fél; D megtámadja R-t, R védekezik; R bajba sodródik; R varázseszközt használ; D üldözi R-t; R-nek D-től való megmentése. A hiedelemmondák fele a következő alapképletet követi: az ember (R) fél, D megtámadja az embert, R kárt szenved (B. Beneš 1978).

Egy, az Erdélyi Mezőség falvaiban végzett kutatás során 1980–1995 között 650 hiedelemszöveg gyűlt össze. Az elvégzett morfológiai elemzés következtetései a következők. 1. Az egyes (hiedelemlényekhez kapcsolódó) hiedelemkörökben, sem a mitológia egészében a funkciók nem azonos fontosságúak. Vannak kötelező módon előforduló alapfunkciók, és vannak fakultatív funkciók, amelyek egy hiedelemkörben vagy előfordulnak, vagy nem. A hiedelemkörhöz való tartozásuk az előfordulás gyakorisága alapján dönthető el. 2. Bohuslav Beneš azt állapította meg, hogy a hiedelemtörténetekben a funkciók sorrendje nem kötött. E kijelentéshez két megállapítás fűzhető. A hiedelemmondákban D egy funkcióját R egy funkciója követi. A funkciók sorrendje egy hiedelemkörön belül kötött. 3. A hiedelemkör globális modellje az előforduló összes (alap- és fakultatív) funkcióból áll. Ha a hiedelemtörténet modellje egybeesik a hiedelemkör globális modelljével, akkor integráló narratívumról beszélhetünk, ami a hiedelemkör improduktív jellegére utal. 4. A hiedelemrendszer egészében több hiedelemkörben ismétlődő történettípust találunk. Ezek a következők: a. D tudomásul adja jelenlétét, R nem fél: *találkozás* (a lüderccsel, a boszorkánnyal, a prikuliccsal, a sárkánnyal stb.); b. D tudomásul adja jelenlétét, R eredményesen védekezik: *elhárítás*; c. D tilt, R megszegi és bűnhődik: R a *hibás*; d. R szert tesz erőre, megtámadja R-t. 5. A morfológiai vizsgálat lehetőségei a következők: a. a morfológiai elemzés, a funkciók azonosítása alapján, lehetővé teszi a különböző hiedelemlények hiedelemkörének különválasztását; b. a hiedelemkörök változásának nyomon követése, egy-egy hiedelemkörben feltűnő új funkció azonosítása; c. a hiedelemkör (képzet) elemzése lehetővé teszi annak megállapítását, hogy egy hiedelemlény megjelenítése milyen narratív formában történhet meg (Keszeg V. 1999, 1999a).

A hiedelemelemek szimbolikus-expresszív funkciója. A szimbolikus antropológia a hiedelemképzetek és -elemek expresszív funkcióját tárja fel. Mircea Eliade a vallásos jelképek egyetemes érvényességét bizonyította a különböző kultúrák különböző területeiről vett példákkal (M. Eliade 1952). A szemiotika előretörését követően elkészült szimbólumlexikonok a különböző korok és kulturális regiszterek, a díszítőművészet, a rítusok és a lírai műfajok szimbolikus kifejezésformáival együtt a hiedelmek expresszív funkcióban való használatát szemléltették (J. E. Cirlot 1962; R. Smeets 1975; J. Chevalier – A. Gheerbrant 1991; Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy. 1990). Gazdag előzmények után Tánczos Vilmos *Folklórszimbólumok* címmel foglalta össze a magyar népi kultúra szimbólumrendszerét (Tánczos V. 2006).

A hiedelmek pragmatikai vizsgálata

A magyar hiedelemértelmezés történetében fordulópontot jelentett *A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban* címmel szervezett tudományos tanácskozás. A rendezvény 1975. április 28–30-án zajlott le Visegrádon, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont szervezésében. Az előadók olyan tudományterületeket képviseltek, mint a néprajztudomány, antropológia, szociológia, pszichológia, esztétika, általános nyelvészet, történelem, művészettörténet, kommunikációtudomány, vallás- és mítosz kutatás. A hiedelemmel szembeni korábbi előítéletek kiiktatásával a következő kérdések és értelmezések merültek fel: a mindennapi tudat szerkezete, a hiedelem és a tudás, a hiedelem és a vallás viszonya, a hiedelmek szerepe a mindennapi életben, az írott és a vizuális kommunikációban; hiedelem és hamistudat, a hiedelem mint individuális élmény és mint társadalmi viszonyok reprezentációja, hiedelem a technika korában, a technika mítosza, a történelem mítosza, az élettörténet mitikus megjelenítése; hiedelem és emlékezet, hiedelem és előítélet; a hiedelem és a mítosz mint téma és mint sztereotípiák a művészi alkotásokban. Az előadások 1980-ban láttak napvilágot (Frank T. – Hoppál M. szerk. 1980).

Az utóbbi évtizedek nagyméretű vállalkozásának bizonyult a Pócs Éva által kezdeményezett és szervezett *Tanulmányok a transzcendensről* című konferencia sorozat, amely a hiedelmeket interdiszciplináris és interkulturális dimenzióban közelítette meg (Pócs É. szerk. 1998, 2001, 2002, 2004, 2007, 2008, 2010).

A romániai hiedelemkutatások

Az 1980-as évektől kezdődően a hiedelemkutatás kiterjedt a Partium (Bartha-Balog E. 1999, 2001; Füvessy A. 1997; Pete-Komáromy S. 2006), az Erdélyi Mezőség (Hoppál M. 1976; Keszeg V. 1981, 1993, 1996, 1997, 1999/2005; Tatár E. T. 2007, 2010), Aranyosszék (Fodor A. 2008, 2009, 2012; Komáromi T. 1996, 1997, 2009), Udvarhelyszék (Gagyi J. 1998), Erdővidék (Zakariás E. 1993), Csíkszék (Pócs É. 2001a), a Szilágyság (Czégényi D. 2004, 2012a; Soós Párhonyi T. 2004, 2010; Nagy M. 2001) vidékére, a gyimesi csángó

(Bosnyák S. 1982; Czégényi D. 2008; Salamon A. 1987; Salló Sz. 2007, 2008, 2012; Tankó Gy. 1996; Pócs É. 2008a) és a moldvai csángó régióra (Bosnyák S. 1980; Csoma G. 1992, 2000; Peti L. 2003a, 2007a; Seres A. 1994; Kinda I. 2008, 2009, 2010; Kocsis M. 2005, 2010).

A romániai magyar nyelvterületen a 20. században ismert mitikus lények az időjárás-démonok (*sárkány, forgószel*), a természeti démonok (*tündér, a törpék vagy kicsi ördögök*; az *óriás* a gyimesi és moldvai magyarok hiedelmeiben, a *kincskereső fehér ember* a Mezőségen és Kalotaszegen), a kísértők (a *kisértet, a hazajáró halott, a lüdercszerető*; az *ördög* Moldva vidékén, a *halál* a bukovinai csángók körében), a segítők (*ördög*; a *fehér ember* a Mezőségen), az áldottak (a *szent asszonyok* a bukovinai magyarok körében), azátkozottak (a *kereszteletlen gyermek*; a *bolygó mérnök* Moldva és Bukovina vidékén), a büntetők (a *kedd asszonya* a Mezőségen). Szórványosan tűnik fel a *rontó csuma* a Mezőségen és Bukovinában, az öngyilkosságra ösztönző *piros sipkás ördög* a Nyárad vidékén, az erdők *vadleánya* és a *rekegő* a Gyimesek vidékén, a vízbeölt gyermekből lett *vartyogó* Moldovában. A román mitológia megerősítő hatását tükrözi a Mezőségen ismert *sztrigoj* (időjárásdémon), a Bukovinai székelyek körében ismert *erdők anyja*, a Mezőségen a *vârcolac* néven ismert kereszteletlen gyermek, a *marțolea* néven ismert kedd asszonya. Emberfeletti képességgel rendelkező személyek a kutyává változó idegbeteg ember, a *prikulics* a Mezőségen és környékén, a rontó tekintetű *igéző*, a *váltott gyermek*, a tudományosok közül a *táltos*, a *garabonciás*, az *esőhozó* a Mezőségen és Moldvában, az *esőkötő* a Mezőségen és Bukovinában, a *boszorkány*, a *tudós pásztor*, a *tudós kocsis*, a *román pap*, a *halottlátó*, a *jós* vagy *néző*, a *gyógyító* vagy *javas*. A Mezőségen az *esőhozó solomonár* néven is ismert. Mitikus-mágikus erővel rendelkező állat a szalamandra, a *fehér kígyó*, a *gyík*, a *földi kutya*, a *víziborjú*, a *menyét*, a *fecske*, a *golya*, a *növények közül a vasfű* és a *matraguna*.

A hiedelmek áttekintése gyakran egy-egy folklór- vagy településmonográfia keretében történt meg (Magyarózdrról Horváth I. 1971; a Gyimesek vidékéről Salamon A. 1987; Tankó Gy. 1996, Pócs É. szerk. 2008a; Magyaróról Zsigmond J. – Palkó A. 1996; a Felső-Nyikó mentéről Zsidó F. 2000; a Barcaságról Seres A. 1984; Klézseről Pozsony F. 1994; Aranyosszékről Keszeg V. 2004, Mezőségről uő. 2012a).

Több kutató kísérelte meg a hiedelmek átmeneti rítusokban, a mindennapi munkavégzésben és életvezetésben alkalmazott formáinak és ezek funkcióinak rögzítését. Makkai Endre és Nagy Ödön a két világháború közötti erdélyi falvak téli néphagyományait rendszerezve tette közzé a lányok férjjósló eljárásait, az újesztendő és a tavaszi jeles napok egészségre, termésre vonatkozó mágiáját (Makkai E. – Nagy Ö. 1939/1993). A mágikus cselekvésre alkalmas időpontok az év és évszakkezdés időpontjai, a jeles napok (szilveszter, január 1, vízkereszt, Szent Iván, nagypéntek, Katalin, András, Luca napja, karácsony), a hét kiemelkedő napjai (péntek), kiemelt napszakok (reggel, naplemente, éjfél). A kolozsvári hóstáti temetési rítus szokáselemei előrejelezték a bekövetkező halált, lépésről lépésre biztosították a haldokló nyugalalmát, a meghalt személy lelkének nyugalalmát, az élők biztonságát a halott közelében, a halottakkal való kapcsolattartást (visszasírás, tükör

letakarása, tűz kioltása, a főzési tilalom, kenyérevési tilalom, halottmosó víz előntése, beköszönés a halottas házhoz, virrasztás, koporsóba helyezett tárgyak, gombok, kötések kioldása, a sírásás) (K. Kovács L. 1944). Balázs Lajos Csíkszentdomokoson az emberélet három fordulója egészségre és szerencsére, a lélek nyugalomára vonatkozó mágikus eljárásait, élők és holtak kapcsolatára vonatkozó narratívumokat gyűjtötte össze (Balázs L. 1994, 1995, 1999). Virág Magdolna a haldoklás és a temetés tövisháti hiedelemcselekvéseit (a halál bekövetkezésének megjósolása, a halott nyugalmanak biztosítása, a visszajáró halott) gyűjtötte össze (Virág M. 1994). Az erdővidéki asszonyok tudásának részét képezte a szerelmi varázslás és a hatheti tilalom (Zakariás E. 2000). Péntek János és Szabó Attila Kalotaszeg népi növényismeretének kutatásakor a hiedelemcélú növényhasználatot is regisztrálta. Több növény alkalmas ártó lények távoltartására vagy megidőzésére, betegségek gyógyítására és megelőzésére, tejhaszon biztosítására (Péntek J. – Szabó A. 1985). Zsigmond Győző a romániai magyar égitest-magyarításokat, az égitestekhez kapcsolódó, az emberek és az állatok egészségét, a termést befolyásoló preventív és serkentő mágia eljárásait gyűjtötte össze (Zsigmond Gy. 1999). A szerző etnomikológiai kutatásait tárták fel a gombának a boszorkánykodással való kapcsolatait (Zsigmond Gy. 2009). A preventív, a serkentő és gyógyító mágia gazdag területe a népi humán- és embergyógyászat (Keszeg V. 1981, 2007/2010; Vasas S. 1985; Czégényi D. – Keszeg V. szerk. 2010). Vajkai Aurél 1943-ban foglalta össze a Borsa-völgyi népi gyógyászat rendszerét. Materiális és pszichikai okok mellett betegséget idézhetnek elő a mitikus lények és mágikus erejű személyek (a lidérc, a prikulics, az ördög, a csuma, a boszorkány), továbbá az isteni büntetés, a rontás (a csinálmány, az igézés, a ráböjtölés, az átok). Ennek megfelelően a gyógymódok között gyakran szerepel a szómágia (ráolvasás, fogadalom, ima), az átviteli és homeopátiás (hasonlósági) mágia, a nekromancia (halott testrészének alkalmazása). A gyógyító személyek egyik része (néző, javas, táltos, bába, román pap) kivételes adottsággal, képességgel, tudással rendelkezik (Vajkai A. 1943). Keszeg Vilmos az írás és az írott szövegek vallásos és mágikus célra való felhasználását dokumentálta (Keszeg V. 2008: 116–125.)

Csögör Enikő monografikus munkában tárta fel a mezőségi világkép és alkalmazott mágia tordatúri hiedelemrendszerét (Csögör E. 1998). Keszeg Vilmos az Erdélyi Mezőség településein végzett kutatás alapján foglalta össze a természetfeletti lényekről és a mágikus erővel rendelkező személyekről való beszélés helyzetét is finalitásait. A hiedelemről való beszélés egy sajátos kozmikus, egzisztenciális, szociális élményt nyújt, a valóságot (tér és idő) értelmezi, cselekvési, viszonyulási és értelmezési normákat közvetít, személyes élményeket értelmez, közösségi tapasztalatot és tudást örökít át, a lokális emlékezet formája. (Keszeg V. 1999/2005).

Az 1990 utáni hiedelemkutatások figyelme három kérdésre összpontosult: a hiedelemtudás rendszerbe szerveződésére, narratív természetére és funkcióira. Keszeg Vilmos, Nagy Magdolna, Czégényi Dóra egy-egy személy, Szabó Enikő egy család hiedelmeinek szerveződését mutatta be (Keszeg V. 1991, 2003; Balássy Szabó E. 2001; Czégényi D. 2001, 2003, 2011; Nagy M. 2001). Gagy József, Peti Lehel a 20. század középi, a kollektivizálás és a kommunista ideológia kezdetével összefüggő, látók körül

kibontakozó, udvarhelyszéki és moldvai vallási mozgalmakat, valamint a rejtezés-, látomástechnikákat tárta fel (Gagyi J. 1998; Peti L. 2005/2007, 2008, 2010, 2012). Több kutatás 20. századi rontók és gyógyítók, javasok működését, a lokális társadalom kapcsolattartási problémáinak kezelésében játszott szerepét elemezte (Soós Párhonyi T. 2002, 2004; Mátyus Zs. 2004; Keszeg V. 2005; Salló Sz. 2008; Komáromi T. 2009), kiemelten a papok szerepét (Keszeg V. 1996a; Komáromi T. 1996; Czégényi D. 2004; Gagyi J. 2008). Több tanulmány elemezte a lüderc, az ördög általi megszállottság eseteit (Keszeg V. 2003; Komáromi T. 2007). Keszeg Vilmos szintézist készített a mezőségi jóslási technikákról, valamint a cseberbenézést mint divinációs technikát elemezte (Keszeg V. 1997, 2001a, 2002).

1990 után a kolozsvári hiedelemkutatások a pragmatikai vizsgálatokhoz zárkóztak fel. A figyelem három irányba fordult: a hiedelemtudás specialisták kezében való koncentrációjára, a hiedelmeknek az emberi életpályát és a mindennapi életet módosító szerepére, valamint a hiedelemről való beszélés beszédesemény jellegére. A résztvevő megfigyelés, az interjúkészítés és a szociológiai módszerek alkalmazásával sikerült képet alkotni az individuális hiedelemhasználati habitusokról, a hiedelemnek a lokális életvilágba való beépüléséről, a hiedelemesemények esemény jellegéről, kibontakozásáról, lefolyásáról, hatásairól.

Következtetések

1. A hiedelmek kutatása az etnológia kutatási területe. Az etnológia több szaktudománnyal közösen értelmezi a hiedelmek szerepét.
2. A hiedelemkutatás történetében több kutatási kánon határolható el. Ezek a hiedelemrendszer eredetét, nemzeti jellegét, területi elterjedését, a hiedelemtörténetek műfaji, tipológiai, morfológiai sajátosságát és expresszív funkcióját, valamint pragmatikai aspektusát tárták fel.
3. A romániai magyar hiedelemkutatás különböző kutatási célokat követett.